

Straipsniai ir pranešimai

LIETUVOS ISTORIJOS PERIODIZACIJOS MODELIAI SOCIALINĖS ISTORIJOS POŽIŪRIU

Alfredas Bumblauskas

Profesorius, daktaras
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 268 72 88
El. paštas: alfredas.bumblauskas@if.vu.lt

1. Įvadas

Nė viena tyrimų strategijos paieška negali apsieiti be tam tikro teorinio modelio. Jeigu pritarime Jurgenui Kockai, kad teorija visų pirma yra korektiškas sąvokų vartojimas, tai istorikas pirmiausia susiduria su tiriamojo objekto įerdvinimo (regioninė tipologija ar komparatyvistika erdvėje) ir įlaikinimo (periodizacija kaip komparatyvistika istoriniame laike) sąvokomis ir problemomis¹. Neseniai buvo prisimintos² mūsų pastangos pradėti diskusiją dėl Lietuvos istorijos periodizacijos³ ir apgailėstauta, kad jos neįgijo tąšos. Sunku pasakyti, kiek šie apgailėstavimai yra nuoširdūs, nes tokiu atveju reiktų apgailėstauti ir dėl kitko – dėl mūsų istoriografijoje dominuojančios krypties ar mokyklos, nu-

vedusios prie teorinio mąstymo ignoravimo, faktų gausinimo bei smulkmeniško empirizmo. Antra vertus, nesunku pastebėti, kad prisiminti ir apgailėstauti verčia pats gyvenimas – autorė yra daugiatomės Lietuvos istorijos sintezės projekto atsakomoji redaktorė⁴, juo labiau kad iš jos pasi-sakymų galima spręsti, jog sintezės objektu bus pasirinkta nebe valstybingumo, o visuomenės istorija⁵. Tokiame projekte vien gausindamas faktus neišsiversi – priešingai, reikės faktų atrankos ir iš sintezės modelio išplaukiančių nepakankamai ištirtų reiškinių signalizavimo. Reikės sugalvoti, kodėl atskirų tomų viršeliais vienas laikotarpis atskiriamas nuo kito, pateikti santykį su visuotinės istorijos sąvokomis, tokiomis kaip proistorė ar priešistorė, Viduramžiai, Naujieji amžiai / laikai ar modernieji laikai etc.⁶

¹ Plg.: *Manning P. Navigating World History: Historians Create a Global Past*. New York, 2003, p. 265–274.

² *Kiaupienė J. „Mes Lietuva“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a. (viešasis ir privatus gyvenimas)*. Vilnius, 2003. P. 27–28.

³ Žr.: Lietuvos istorijos periodizavimo problemos. Diskusijos, pokalbiai. Red kolegijos posėdžio medžiaga // Lietuvos istorijos studijos, 1992, t. 1, p. 127–134.

⁴ Žr.: Lietuvos istorija. T. I.: Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis. Vilnius, 2005.

⁵ Žr. *Kiaupienė J. Min. veik.*, p. 28.

⁶ Pavyzdžiui, nemanytume, kad pavyks patenškinti mokykliniuose vadovėliuose išlikusia sovietine periodizacijos versija – Pirmasis pasaulinis karas (arba „Didžioji Spalio revoliucija“) kaip Naujųjų amžių ir Naujausiųjų laikų riba, kai dominuojanti tendencija pasaulinėje Va-

J. Kiaupienė tai ir pradeda daryti. Taigi mūsų straipsnio tikslas – atnaujinant diskusiją, pažvelgti į Lietuvos istorijos periodizacijos, ypač perspektyviausius jos modelius, iš visuomenės arba socialinės istorijos plačiau prasme⁷ pozicijų.

2. Kokios Lietuvos istorijos periodizacijos buvo iki šiol?

2.1. Politinės arba įvykinės istorijos modelis

Užtenka palyginti pirmosios kritinės Lietuvos istorijos – 1776 m. Augusto Ludwigo Schlözerio periodizacinį modelį⁸ su klasikiniu lietuviškuoju 1936 m. Adolfo Šapokos redaguotos *Lietuvos istorijos* modelių⁹ bei naujausios sintezės¹⁰ periodizacija. Pamatysime, kad (nors periodizacija nėra viename šių veikalų specialiai neaptariama – ją reikia rekonstruoti iš turinio) jų koncepcija yra ta pati – tai „valstybingumo“ istorijos peri-

odizacija su Mindaugo laikų, Krėvos sutarties, Liublino unijos bei padalijimų akcentais ir Lietuvos valstybingumo būklę įvardijančiomis sąvokomis.

Čia imama tik prielanki Lietuvos valstybingumui linija. Tačiau tokia schema rėmėsi ir lenkų bei rusų istorikai, Lietuvą visų pirma suvokę kaip jų civilizacijų kovos areną. Antai dažnas lenkų istorikas Lietuvą po Krėvos ar Liublino unijų laikė Lenkijos istorijos dalimi, o Matvejus Liubavskis ir dažnas rusų istorikas buvo įsitikinę, kad vos ne nuo pat savo istorijos pradžios Lietuva buvo „lietuvių ir rusų valstybė“ (dar ir šiandien kai kas senąją Lietuvą vadina „baltarusių ir lietuvių“ ar tik „baltarusių“ valstybe), nuo Krėvos ar Liublino nujudęjusi „neteisinga“ lenkiška ar vakarietiška linija, kol viską sustatė į vietas Lenkijos–Lietuvos padalijimai. Taigi dominuojanti Lietuvos istorijos koncepcija 200 metų nesikeičia. Kodėl?

Paprastai šiuo modeliu paremta Lietuvos istorijos sintezė vadinama politine istorija. Tačiau politinė istorija šiuolaikiniu požiūriu – tai socialinė valdžios ir apskritai politinių struktūrų istorija, todėl tradicinę sintezę derėtų vadinti įvykine istorija. Tokios istorijos objektas yra valstybė, ypač jos valdovų ar didžiųjų asmenybių, įgijusių politinių galių, veiksmai ir sumanymai – tai laikoma vertybe, istorijos varomąja jėga. Antra vertus, istorikų pažintinės prie-laidos rėmėsi ne vien mokslo teorijomis, bet ir valstybių interesais ar tautinėmis ideologijomis, todėl, net akcentuojant tuos pačius lūžius, gana skyrėsi epochų įvertinimai. Taigi atsakymas į klausimą, kodėl nesikeitė Lietuvos istorijos modelis, yra toks: nesikeitė todėl, kad išliko ta pati metodologija, skyrėsi tik vertybinės orientacijos (ideologinis istorijos mokslo užnugaris). Tačiau įvykinė istorija, objektu laikanti tik valstybę, iš esmės teigia istorijos nepalygina-

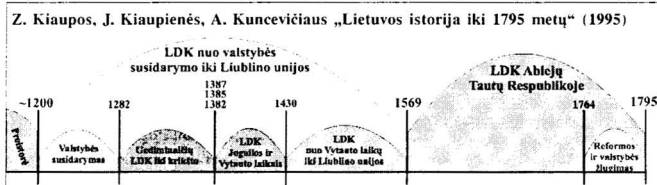
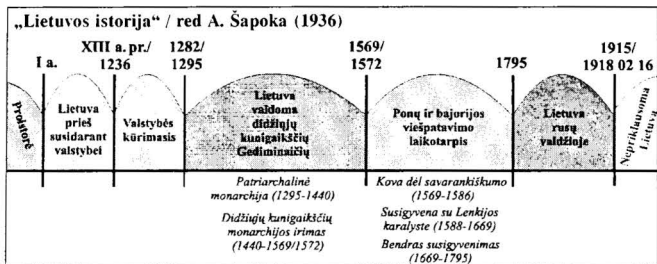
karų istoriografijoje yra „moderniąją istoriją“ pradėti prancūzų revoliucijos ir Napoleono epocha. Bolševikų perversmo niekas revoliucija nebepatrina vadinti, tačiau periodizacinė riba išliko. Plg.: *Brazauskas J., Jurkevičius S., Petrauskas K.* Naujųjų amžių istorija: nuo Didžiosios prancūzų revoliucijos iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos. Vadovėlis 9 klasei. Vilnius, 2001.

⁷ Apie šią istoriografijos paradigmą žr. jau klasikiniu laikomą J. Kockos veikalą: *Sozialgeschichte: Begriff – Entwicklung – Probleme*. 2, erweiterte Auflage. Göttingen, 1986, taip pat socialinės istorijos autoritetų H. U. Wehlerio, J. Kockos, R. Kosellecko, D. Langewiesche's ir kitų tekstus rinkinyje: *Sozialgeschichte in Deutschland: Entwicklungen und Perspektiven im Internationalen Zusammenhang*. Hg. W. Schieder, V. Sellin. Bd. 1: Die Sozialgeschichte innerhalb der Geschichtswissenschaft. Göttingen, 1986.

⁸ *Schlözer A. L.* Geschichte von Litauen als einem eigenen Großfürstentume, bis zum J. 1569. Göttingen, 1776 (Halle, 1785).

⁹ Lietuvos istorija. Red. A. Šapoka. Kaunas, 1936 (fotografuotinis leidimas: Vilnius, 1989).

¹⁰ *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995 (I leidimas), 1998 (II pataisytas ir papildytas leidimas), 2000 (III leidimas), žr. taip pat: *Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A.* The History of Lithuania before 1795. Vilnius, 2000.

mumą – kiekviena valstybė unikali, vadinasi, sunkiai integruojama į pasaulio civilizacijos istoriją. Iš tokios istorijos nesužinome, kaip atpažįstamais žodžiais apibūdinti visuomenę vienoje ar kitoje epochoje.

2.2. Senosios „kultūros“ istorijos

Paprastai alternatyva tokioms „politinėms“ istorijoms yra jau nuo XIX a. egzistuojančios vadinamosios „kultūros“ istorijos. Lietuvių istoriografijoje visų pirma prisimenama Simono

Daukanto veikalai ir juo (bei lenkiškai rašiusiu Teodoru Narbutu) sekęs Jonas Basanavičius ir kiti „aušrininkai“. Tai jie sukūrė romantinę Lietuvos istorijos interpretaciją, pagal kurią pagoniškoje epochoje slėpėjo lietuvių kultūros unikalumo ir tautiškumo pagrindai, o nuosmukis prasidėjęs su krikštu. Tiesa, Maironis šią koncepciją kiek koregavo, akcentuodamas ne tiek pagonybę, kiek herojinius kunigaikščių laikus, taigi pakilimo laikui priskirdamas ir Vytauto epochą. Toks pagoniškosios ar kunigaikščių

J. Jaroszewicziaus Lietuvos „civilizacijos istorija“ (1844–1845)

epochos, kaip „aukso amžiaus“, vaizdiny tūrėjo didžiulę ir ligi šiol neišblėsusią įtaką lietuvių tapatybei, tačiau tai kartu yra labiau istorinės sąmonės, o ne mokslo istoriografijos reiškinys. Istorinės sąmonės modelių ir periodizacinių istoriografijos modelių koreliacijos ir įtampų problematika Lietuvoje yra mažai tyrinėta¹¹.

Šiandieninio Lietuvos istorijos mokslinio vaizdinio požiūriu tikslėnis nei S. Daukantas buvo su juo vienu laiku rašęs Józefas Jaroszewiczius, kurio tritomiame veikalė „Lietuvos vaizdas jos civilizacijos požiūriu“ (1844–1845)¹² buvo suformuluota alternatyvi S. Daukanto sampratai „progresyvistinė“ senosios Lietuvos raidos koncepcija, kurioje aukso amžiumi laikoma jau ne pagoniškoji, o Lietuvos Statutų epocha, t. y. XVI amžius. Šis veikalas kartais laikomas pirma kritine ar net vienintele Lietuvos kultūros istorija.

Būtent J. Jaroszewicziumi sekė Stasys Šalkauskis, sukūręs spekuliatyvią rytietiškos (arba

pagoniškosios) kultūros tezės – vakarietiškos (arba krikščioniškosios) kultūros antitezės ir sintezės kaip siekiamybės Lietuvos kultūroje koncepciją¹³.

Čia minėtos kultūros istorijos – tiek romantišiam pragmatizmui atstovaujantys S. Daukanto darbai, tiek iš Apšvietos istoriografijos civilizacinės metateorijos poveikio kildinamas J. Jaroszewicziaus veikalas, priskirtini ikřistorinėms paradigmoms, todėl liko šalia generalinio istorinio istoriografijos kelio ir nepaveikė jos periodizacijos modelio ir vargu ar dabar gali būti atspirties taškas šiuolaikiniuose periodizacijos svarstymuose.

2.3. Zenono Ivinskio inovacijos

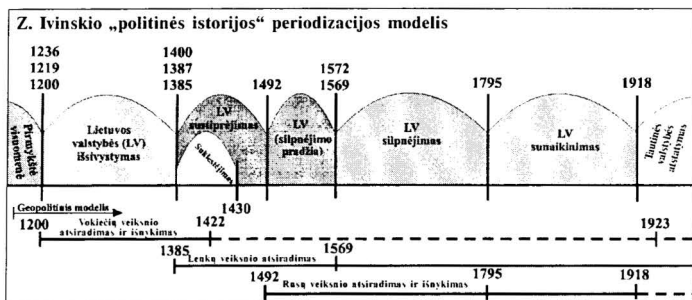
Zenono Ivinskio inovacijas, išskiriančias jį iš nepriklausomoje Lietuvoje subrandintos istoriografijos, esame ne vienoje vietoje aptarę¹⁴. Vienu

¹¹ Istorinės sąmonės modelius skyrėme nuo istoriografinių periodizacinių modelių I Lietuvos istorikų suvažiavimo, vykusio 2005 m. rugsėjį, pranešime „Lietuvių tautinės ir istorinės sąmonės modeliai“, kuris ruošiamas spaudai.

¹² Jaroszewicz J. *Obraz Litwy pod względem jęj cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*. Cz. I–III. Wilno, 1844–1845. Plg.: Berenis V. S. Daukanto ir J. Jaroszewicziaus istorinės Lietuvos samprata // Kultūros barai. 1993, Nr. 7.

¹³ Šalkauskis S. *Sur les Confins de deux Mondes: Essai synthétique sur le probleme de la Civilisation Nationale en Lituane*. Geneve, 1919. P. 43–265. Šiame darbe paskelbtos idėjos pateko ir į vėlesnį veikalą: Šalkauskis S. *Lietuvių tauta ir jos ugdymas*. Kaunas, 1933. Žr. dar: Sverdiolas A. *Kultūros filosofija Lietuvoje*. Vilnius, 1983. P. 154–163.

¹⁴ Bumblauskas A. Z. *Ivinskis ir Lietuvos istoriografijos paradigmos* // Kultūros barai, 1992, Nr. 3, p. 10–12; *Idem*. Zenono Ivinskio teorinės novacijos // *Naujasis Židinys–Aidai*, 1995, Nr. 3, p. 190–203; *Idem*. Penkios Zenono Ivinskio teorinės novacijos // Lietuvos istorijos studijos, 1997, t. 4, p. 14–34.

aspektu galima pritarti abejojantiems jo išskirtinumui¹⁵ – kad konceptualių regioninės tipologijos tekstų Z. Ivinskio kūryboje nėra daug, tačiau negalima sutikti su teiginiu, kad jis yra tipiškas tarpukario Lietuvos istoriografijos atstovas. Nors Z. Ivinskis tam tikru aspektu išliko valstybingumo istorijos paradigmoje, akivaizdžiai pradėjo plėsti Lietuvos istorijos objekto sampratą, kurios tam tikrus aspektus jau galima laikyti integralios visuomenės istorijos geneze mūsų istoriografijoje. Valstybės istorijos objektas niekaip nesisieja su minėtomis kultūros istorijomis, todėl S. Daukanto vaizdiny nebuvo iš esmės koreguojamas net A. Šapokos redaguotoje *Lietuvos istorijoje*, o Z. Ivinskis visą laiką apgailestavo dėl perdėto pagoniškosios epochos idealizavimo¹⁶. Būtent jis pradėjo nuosekliai formuoti krikščioniškojo eurocentrizmo koncepciją, besiremiančią teiginiu, kad Lietuvos visuomenė bei kultūra yra vėluojantis europinis reiškiny ir kad kristianizacija yra esmingas Lietuvos istorijos procesas, rodantis civilizacijos plėt-

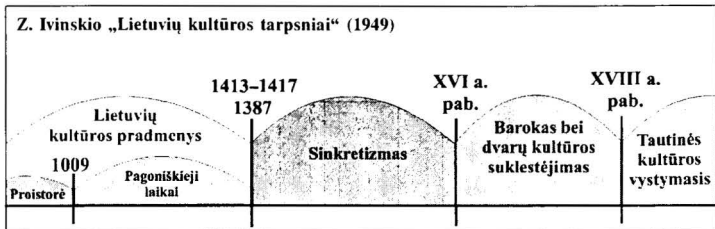
ra. Siekis matyti Lietuvos istoriją kaip visuomenės istoriją ir paaiškina, kodėl būtent Z. Ivinskis pirmasis pradėjo reflektuoti tyrinėti Lietuvos periodizacijos klausimus. Šalia įvykinės („politinės istorijos“) periodizacijos jis yra pateikęs ir geopolitinę: XIII–XV a. Lietuva dėl egzistencijos kaunasi su vokiečiais, o nuo 1492 m. pamažu prasideda Rusijos dominavimo epocha, atvedusi prie XVIII a. pabaigos aneksijos. Anot Z. Ivinskio, Rusijos veiksnys išliko ir XX a. Net 1922 m. reformai turėjo įtakos „gresiantis bolševizacijos pavojus“.

Šis modelis dar labai artimas įvykinei istorijai. Tačiau Z. Ivinskis yra bene vienintelis bandęs išsiveržti iš įvykinės istorijos modelio ir siekęs matyti būtent visuomenės istorinio proceso lygmenis. Tai leido struktūriškai prieiti prie periodizacijos problemos ir pateikti socialinį ir ekonominį („santykio su žeme“) bei kultūros (su „sinkretizmo“ ir „Baroko bei dvaro kultūros išsiskleidimo“ epochomis) istorijos modelius. Ypač svarbus pastarasis – nors jis pristatytas trumpučiaame straipsnyje¹⁷, būtent čia išdės-

¹⁵ Lasinskas P. Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940. Vilnius, 2002.

¹⁶ Žr., pavyzdžiui, Ivinskis Z. Lietuvos istorijos problemos // Naujoji Romuva, 1935, Nr. 12–13, p. 291; Ivinskis Z. Aktualieji Lietuvos istorijos klausimai // [laisvė, 1967, Nr. 41, p. 22–23.

¹⁷ Ivinskis Z. Lietuvių kultūros tarpniai // Aidai, 1949, Nr. 22 (Perleista: Kultūra ir istorija / Kultūros ir meno inst.; sudaryt. Vytautas Berenis. Vilnius, 1996, p. 195–210).

tyta koncepcija iki šiol yra produktyviausia LDK kultūros istorijos samprata, leidžianti išvelti civilizacijos plėtrą ir Baroko epochoje.

Vis dėlto šių koncepcijų Z. Ivinskis nerealizavo: savo Lietuvos istorijos sintezėje jis pasirinko iš esmės įvykinį modelį.

2.4. Sovietinės „formacinės“ schemas

Sovietinės lietuvių istoriografijos metodologinį ir ideologinį reljefą esame aptarę¹⁸. Po oficialiai deklaruota „marksizmo-leninizmo“ metodologine orientacija slypėjo keltos paradigmos – romantinis ir komunistinis pragmatizmas, istorizmas arba empirizmas. Marksizmo, kaip euristinės metodologijos (priskiriamos istorizmo įveikos – taigi visuomenės istorijos – paradigmos), aptikome tik neoficialiame diskurse žinomoje E. Gudavičiaus koncepcijoje, akcentuojančioje Rytų visuomenių specifiką ir Rusijos bei Lietuvos priklausymą skirtingiems istoriniams regionams, bei su tam tikromis išlygomis – J. Jurginio veikalė „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“¹⁹.

¹⁸ Žr.: Bumblauskas A. Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija? // Sovietinė Lietuvos istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Vilnius, 1999.

¹⁹ Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962. Nors J. Jurginis baudžiavą ir Vakaruose, ir Lietuvoje, ir Rusijoje suprato kaip sinchronišką reiškinį (juo labiau kad klasikiniu baudžiavos modeliu laikomas, regis, rusiškasis variantas), būtent savo baudžiavos koncepcija švelniai, bet fundamentaliai nusigrėžė nuo F. En-

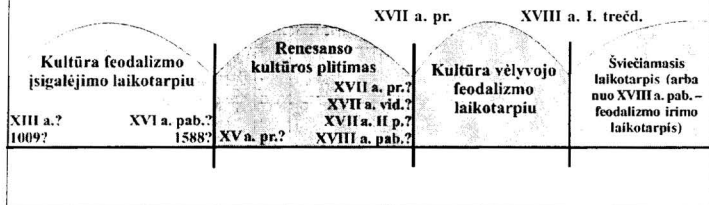
O sintezėse apie jokią kūrybą nebuvo galima galvoti. Nors kiekvienos sintezės projektavimo metu buvo organizuojamos diskusijos periodizacijos klausimais, Lietuvos istorija buvo brūkama į Rusijos istorijos modelį. Svarbiausiomis cezūromis tapo 1861 m. baudžiavos panaikinimas Rusijos imperijoje, 1917 m. Spalio perversmas, su kuriuo siejamas bandymas įkurti sovietų valdžią Lietuvoje 1918–1919 m. ir 1940 m. okupacija, interpretuojama kaip socialistinė revoliucija. Visa tai buvo iš viršaus nuleista „leninizmo-stalinizmo“ schema²⁰.

Kai reikėdavo šią, o ypač feodalizmo laikotarpių, schemą detalizuoti, visada kildavo problemų. Tačiau K. Markso formacijos buvo interpretuojamos grynai ekonomistiškai iš rusiškojo „lenininio-stalininio“ modelio paimant dar ir „feodalinių susiskaldymą“ bei pateikiant teorinę „naujovę“ apie „pusiau feodalizmą“ (taikomą IX–XII a. visuomenei). Bet kuriuo atveju „baziniai“ procesai matomi izoliuoti nuo „antstatinių“, o šie apskritai nestructūrinami.

gelso „antrosios baudžiavos laidos į Rytus nuo Elbės“ koncepcijos, teigdamas, kad Lietuvoje galima kalbėti tik apie tos pačios baudžiavos laidos stiprėjimą.

²⁰ Kaip metodologiškai ydingi buvo įvertinami J. Jurginio bandymai reabilituoti istoriškai valstybingumo modelį vartojant „feodalinės“, „buržuazinės“ ir „socialistinės“ valstybės sąvokas. Žr. A. Švedo disertacijos „Lietuvos sovietinės istoriografijos metodologinis reljefas“ rankraštį.

J. Jurginio, I. Lukšaitės „Lietuvos kultūros istorijos bruožai“ (1981)

Šiandien žinant, kad Lietuvoje ir ūkis buvo reformuojamas pagal iš Vakarų ateinančias idėjas, ekonominio proceso aiškinimas tikrai vidiniais raidos dėsniais buvo akivaizdžiai ribotas. Politinis istorinio proceso lygmuo geriausiai atveju buvo pristatomas vartojant iš senosios „buržuazinės“ istoriografijos ateinančias buitines sąvokas „didikų valdžia“, „bajorų viešpatavimas“ arba empiriškai. Ypač akivaizdus empirizmas kultūros istorijai skirtuose sintezių skyriuose. Tiesa, sovietmečio pabaigoje buvo sukurta Lietuvos kultūros istorijos sintezė²¹, kurią galima traktuoti ne tik kaip iš XIX amžiaus istoriografijos žinomą „politikos“ (kaip įvykinės) istorijos ir kultūros (kaip integralios istorijos) distinkcijos atspindį, bet ir kaip alternatyvą oficialiosioms sintezėms, rėžusioms akis savo „lenininiu-stalininiu“ ekonomizmu ir maskvocentrizmu. Nors iš dalies likta prie ekonominių formacijų periodizacijos modelio, ši alternatyva gana sėkmingai realizuota skyriuje, skirtame XVII a. kultūrai (aut. I. Lukšaitė). Tačiau bendrosios kultūros istorijos periodizacijos modelio (feodalizmo įsigalėjimas, Renesansas, vėlyvasis feodalizmas)²² santykis su socialiniais ir ekonominiais

bei socialiniais ir politiniais procesais, jau nekalbant apie periodizacijos keblumus – juk Renesanso apraiškų chronologija apėmė ne tik XV a. ar XVI a., bet ir XVII a. ar net XVIII a. – buvo neapibrėžtas ar net prieštaringas²³. Šis Renesanso sureikšminimas (nepateikiant griežtesnių šios epochos ribų) nuvertino krikštą ir kristianizaciją. Panašiai kaip J. Jaroszewiczius, jėzuitų epochą J. Jurginis pavadino „feodalinės reakcijos“ laikotarpiu. Šiam teiginiui akivaizdžiai prieštaravo tame pačiame veikale Ingės Lukšaitės pateikta XVII a. pirmosios pusės kultūros proceso analizė, iš kurios buvo matyti ryški LDK visuomenės pažanga.

Vis dėlto ši kultūros istorija buvo labiau išimtis sovietinėje istoriografijoje. Nors sovietinė istoriografija pretendavo į kokybiškai naują istorijos modelį, rezultatai konceptualių požiūrių buvo labai menki – buvo chaotiškai blaškomi „ekonomistinės“ schemas Prokrusto lovoje, užsiimama empirine „smulkmenologija“, nebandant koreguoti pačios schemas. Vadinasi, iki ne-

Nors ši idėja empiriškai buvo labai silpnai argumentuota ir baudžiavos įsigalėjimo koncepcijoje toliau neeksploatuota, 1985 m. sintezėje XVII–XVIII a. laikotarpio įvardijimas „feodalinės reakcijos sąvoka“ laikytinas XVI a. aptikto „ankstyvojo kapitalizmo“ idėjos tąsa, niekaip nesuderinta su to paties J. Jurginio idėja apie lažinį-palivarkinį ūkį ne kaip apie „antrąją“, o kaip apie „pirmąją“ baudžiavos laidą!

²³ J. Jurginis skyrių apie Renesansą baigia lietuvių kultūros Prūsijoje apžvalga iki Donelaičio.

²¹ Jurginis J., Lukšaitė I. Lietuvos kultūros istorijos bruožai: feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus. Vilnius, 1981.

²² J. Jurginis ankstyvuosiuose darbuose net bandė surasti sinchronišką ir analogišką Vakarams Renesanso ekonominį pagrindą – ankstyvąjį kapitalizmo genezę.

seno meto nuoseklaus visuomenės istorijos modelio neturėjome.

3. Kas esminga socialinės istorijos požiūriams į periodizaciją?

J. Jurginio pateiktą Renesanso sureikšminimą, nuvertinusį krikštą ir kristianizaciją, viena vertus, ir Baroką bei tautinį atgimimą – kita vertus, mes ir bandėme ginčyti savo ankstyvaisiais darbais²⁴, teigdami, kad „renesansinio“ plano permainos į Lietuvą teatėjo XIX a. J. Kiaupienė laikosi nuostatos, kad šie mano teiginiai nepaveikė istoriografijos. Gal ir taip, juo labiau kad tuo metu argumentavome tik socialiniais ir ekonominiais (kapitalizmo genėzė) bei socialiniais ir kultūriniais (tautinis atgimimas) procesais. Įvertinę socialinius ir politinius procesus (XVIII a. pab. konstitucinės monarchijos formavimasis), šiandien manytume kitaip (apie tai vėliau). Vis dėlto kai kurie mūsų „Senosios Lietuvos istorijos“ kritikai laiko, kad Renesanso „nematymo“ koncepcija be diskusijų įsigalėjo. Tiesa, man pačiam tai keista, nes niekada neginčijau Renesanso kultūros reiškinių, bet juos laikiau tik apraiškomis, o ne epochos kvintesencijomis.

Šiandien J. Kiaupienė, apžvelgdama naujausius periodizacijos modelius ir akcentuodama „valstybinių-politinių“ periodizacijos modelių ribotumą, siekia pateikti visuomenės istorijos modelį, keldama klausimą – XVI a. Lietuvoje: Viduramžiai ar ankstyvieji Naujieji laikai?²⁵ Tačiau tokia formuluotė jau savaime rodo, kad ki-

toms alternatyvoms nepaliekama vietos. O galia. Juk net pačios autorės koncepcijoje galima pastebėti kelis prieštaravimus, kurie atsiranda nepakankamai įvertinus kai kuriuos istoriografijos dėmenis. Visų pirma autorė, teisingai iškėlus užduotį „suderinti laikrodžius“ (to reikėjo norint Lietuvos istorijai rasti vietą Europos kontekste), laikrodžių nederina, o nustato tą patį laiką Lietuvai ir Vakarams. Tik tokią išvadą galima padaryti iš autorės teiginio, kad XVI a. Lietuvoje priskirtinas „ankstyviesiems Naujesiems laikams“²⁶. Bet juk kartu pripažįstama vieno iš šiuolaikinės socialinės istorijos lietuvių istoriografijoje kūrėjo E. Gudavičiaus koncepcija apie Lietuvos istorijos vėlavimą²⁷ ir remiamasi E. Gudavičiaus koncepcija papildančia R. Petrausko „trumpųjų viduramžių“, nusitęsusių į XVII amžių, sampratą²⁸. E. Gudavičiaus periodizacinį modelį J. Kiaupienė rekonstruoja tik pagal sintezę, o šios skyrių pavadinimai „užtušuoja“ jo koncepcijos esmę, kurios branduolyje yra pagoniškosios visuomenės arba Lietuvos, kaip savarankiškos civilizacinės monados (nepriklausančios nei Vakarų Europos lotyniškajam, nei Rytų Europos bizantiškajam civilizacijos arealams) europeizacijos – nuo krikšto iki XVI a. vidurio – konceptas²⁹.

Atrodo, kad J. Kiaupienė, kaip minėta, pritaridama R. Petrauskui, neginčija „viduramžių“ pradžios siejimo su krikštu, o iš to išplauktų – turėtų pritari ir E. Gudavičiaus modeliui. Kitur ji tiesiai tą daro – sintezėje vieną skyrelį pavadina „Valstybės ir visuomenės christianizaci-

²⁴ *Bumblauskas A. Renesanso Lietuvoje ir nacionalinės lietuvių kultūros formavimosi pradžios klausimu // Istorija. T. XXII. Kai kurie feodalizmo ir kapitalizmo raidos Lietuvoje bei socializmo kūrime Lietuvos TSR istorijos klausimai. Vilnius, 1982, p. 47–65; Bumblauskas A. Lietuvos humanistų klasinės orientacijos klausimu // Istorija. T. XXIV. Iš lietuvių tautos istorijos. Vilnius, 1984, p. 29–49.*

²⁵ *Kiaupienė J. Min. veik., p. 26–38.*

²⁶ Ten pat, p. 36.

²⁷ Ten pat, p. 28.

²⁸ *Petrauskas R. Viduramžiai // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, 2001, p. 753–762.*

²⁹ *Gudavičius E. Lietuvos istorija: nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999.*

ja ir europeizacija³⁰. Tiesa, jis skirtas tik Vytauto laikams, nes XVI a. jau matomi ne tik Renesansas ir Reformacija, bet ir „naujoji visuomenė“. Kartu pripažįstama, kad Naujųjų amžių idėjos XVI a. pirmojoje pusėje pakeitė tik pačią jos visuomenės viršūnę.

Iš tiesų juk niekas neginčija Vakarų poveikių Lietuvos kultūrai, todėl niekas nesiūlo atsisakyti Viduramžių, gotikos, Renesanso, Reformacijos reiškinių įžvalgų. Bet ar gali jos tapti ne tik kultūros reikšinių signalizavimo, bet ir visuomenės istorijos periodizacinio modeliavimo pagrindu? Ar galima vėluojančiai ir periferinei šaliai taikyti „maksimalaus“ regiono periodizacijos modelį?

Išeitis – ne atskirais teiginiais, o sistemškai pažiūrėti į tai, ką teigia socialinės istorijos teorinės minties patirtis. Integralioji socialinė arba visuomenės istorija, keisdama tyrimo objektą – nuo tradicinės politinės istoriografijos, valstybės istorijos pereidama prie visuomenės, turėjo atsisakyti tradicinės politinės istorijos užsienio politikos primato (įsigalėjusio L. von Ranke's laikais) ir pereiti prie vidaus politikos akcentavimo (H. U. Wehler) bei prie socialinių ir politinių struktūrų analizės. Ji turėjo atsisakyti ir tradicinės socialinės istorijos (siaurąja prasme) objekto – institucionalizuotų visuomenės sluoksnių aprašymo – ir imtis moderniaisiais laikais išryškėjusios sudėtingos socialinės stratifikacijos analizės. Ši konceptualizacija apėmė visas istorinio pažinimo sritis.

„Visuomenės“ sąvoka savo abstraktumu jau savaime kėlė teorinių apibrėžčių problemą, o to iš principo nereikėjo tradicinei istoriografijai, operavusiai „daiktiškais“ tyrimo objektais ir sveiku protu apibrėžiamomis arba iš vieno laikotarpio šaltinių paimamomis sąvokomis. Vienas svarbiausių šios maksimos vedinių yra periodi-

zacijos svarstymų aktualumas. Epochai turinčių įtakos turinių suradimas ir cezūrų fiksavimas ir yra istorijos teorijos uždavinys³¹. Kaip teigia W. Zeedenas, istorinės sąvokos ir periodizacija atspindi tyrinėjimo pastangas suskaidyti visą istorijos eigą pagal tuo metu pasiektą žinių lygį, o po tokio skaidymo atsirandančius laikotarpius kiek galima tiksliau įvardyti³². Nors šis teorinis klausimo pobūdis ir priklausymas nuo žinių lygio verčia akcentuoti periodizacinių schemų konvencionalumą, apibendrinant vis dėlto būtų galima išskirti tokius „formaliuosius“ periodizacijos kriterijus: 1. istorinio proceso daugiafaktoriškumo (politika, ūkis, kultūra etc.) įžvalgos ir jų integracija; 2. istorinių laikotarpių ir jų dalių tikslingos proporcijos; 3. periodizacijos schemos erdvinis korektiškumas³³. Ypač svarbi mintis (einanti nuo J. Van der Poto) yra ta, kad tikslinga naują istorinį laikotarpį pradėti nuo tada, kai novacijos tampa dominuojančios, o ne nuo tada, kai pasirodo³⁴. Laikydami šiuo principu, atsigręžkime į J. Kiaupienės siūlomą Viduramžių – ankstyvųjų Naujųjų amžių³⁵ Lietuvos istorijos modelį.

³¹ Sistemingą periodizacijos teorinių aspektų apžvalgą žr.: Vogler G. Probleme einer Periodisierung der Geschichte // Geschichte. Ein Grundkurs. Hg. H. J. Goerte. Reinbek bei Hamburg, 2001, S. 203–213. Paprastai klasišikini ir nenustojusiu aktualumo laikomas: von Pot H. J. De periodisering der geschiedenis. Een overzicht der Theorien. Gravenhage, 1981. Plg.: Green W. A. Periodizing World History // World History. Ideologies, Structures and Identities. Ed. Ph. Pauper, R. H. Elphik, R. T. Vann, Malden, Oxford, 1998, p. 53–65; Савельева И. М., Толстоев А. Т. История время в поисках утраченного. Москва, 1997, с. 196–249; 433–465.

³² Cit. pagal Vogler G. Op. cit., p. 203. Analogišką R. Vierhauso mintį cituoja ir J. Kiaupienė. Op. cit., p. 28.

³³ Žr.: Vogler G. Op. cit., p. 207.

³⁴ Žr.: Reinhard W. The idea of early modern history // Companion to historiography. Ed. M. Bentley. London, New York, 1997, p. 285.

³⁵ J. Kiaupienė siūlo „Naujųjų laikų“ sąvoką. Mes liksime prie tradicinės „Naujųjų amžių“ sąvokos dėl dviejų argumentų: 1) Viduramžių sąvoka savaime suponuoja tradicinę Naujųjų amžių sąvoką, 2) istoriografijoje yra taip pat tradiciška skirti Naujuosius amžius ir Naujausius laikus, tačiau jų riba yra atskiro svarstymo objektas. Plg. 6 išnaša.

³⁰ Kiaupienė J., Kiaupa Z., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų, Vilnius, 1995, p. 162–172.

4. Kur įžvelgtini lūžiai Lietuvos istorijoje?

Galima pritarti, kad Renesanso, kaip ankstyvųjų Naujųjų amžių kultūros reiškinių, įtakos pasirodo XVI a. pradžioje. Tačiau ar šis laikas yra cezūra kituose istorinio proceso lygmenyse? Ar šiuo metu keičiasi socialinis ir ekonominis modelis? Tikrai ne, nes kitaip reikėtų nuginčyti J. Jurginį, kurio požiūriu nuo veldamų dalijimo pradžios XIV–XV a. sandūroje iki valakų reformos ir Antrojo Lietuvos Statuto XVI a. viduryje, kaip baudžiamos įsigalėjimo cezūros, vyko vientisas procesas. Ar keičiasi XVI a. pradžioje socialinė ir politinė struktūra? Vargu, nes tik XV–XVI a. sandūroje teisiškai įforminama Ponų taryba, nors realų savo egzistavimą ir jėgą yra parodžiusi jau povytautinių perversmų metu. XV–XVI a. pirmosios pusės socialinį ir politinį procesą E. Gudavičius yra pavadinęs luominės monarchijos formavimusi, kurį užbaigė XVI a. vidurio administracinės reformos ir tas pats Antusias Lietuvos Statutas, suformavę bajorų luominio atstovavimo sistemą. O jei dar pridursime didikų vadovaujamos Reformacijos ir katalikiškosios Reformos nulemtas permainas, turėsime pripažinti, kad svarbiausiuose istorinio proceso lygmenyse epochinės permainos, nulėmusios visuomenės pobūdį ateinantiems 200 metų, vyko XVI a. penktajame–septintajame dešimtmetyje. Kad ir kaip kol kas įvardytume epochas, XVI a. pradžios cezūra neatitinka daugiafaktoriškumo kriterijaus, ją cezūra sunku laikyti ir kultūros istorijos lygmenyje – dėl minėto periodizuojamo reiškinių pasirodymo / dominavimo distinkcijos.

J. Kiaupienė yra pripažinusi, kad lūžių paieškos yra prasmingos, bet neaktualios, nes jos istorikams bent „valstybiniu-politiniu“ aspektu yra žinomos³⁶. Kodėl šiuo atveju grįžtama

prie ribotu pripažinto modelio? Vienintelis mūsų istoriografijoje sistemiškai ir būtent integraliosios socialinės istorijos požiūriu cezūras (pavadinęs jas „šuoiais“) yra aptaręs E. Gudavičius. Tokius „šuoiais“ jis įžvelgė būtent XVI a. viduryje, be to – Vytauto laikais, XVIII a. pabaigos ir XX a. antrojo–trečiojo dešimtmečio permainose³⁷. Šiame modelyje akivaizdi pagoniškosios ir europėjimo epochų priešprieša. Lūžis tarp jų yra 1387 m., o dar tiksliau – 1392 m. Astravo sutartis, Vytauto epochos pradžia. Visiškai nauja yra tai, kad čia labai sureikšmintą „Reformacijos karta“: Reformacija į Lietuvą atėjo beveik nevēluodama, o tai leidžia manyti Lietuvą tuo metu jau buvus europinės struktūros šalimi. Gudavičius kol kas parašė Lietuvos istoriją tik iki Liublino unijos, tačiau tai, kad XVIII a. pabaigos reformas jis traktuoja kaip šuolį Lietuvos istorijoje, atveria naujos epochos perspektyvą ir suteikia galimybę sureikšminti Gegužės 3-iosios konstituciją, iki šiol beveik ignoruotą lietuvių istoriografijoje.

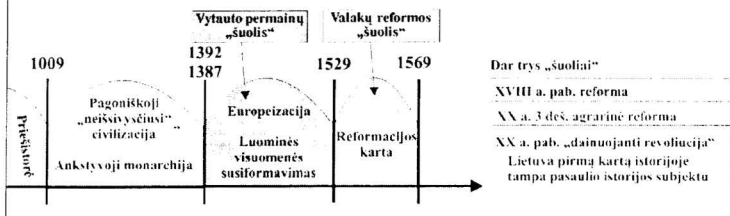
Tiesa, E. Gudavičius savo periodizacinės koncepcijos niekur nėra plačiau išskleidęs, o juo labiau – schematizavęs. Tačiau teigti, kad Lietuvos visuomenės istorijos cezūros yra žinomos, nėra korektiška³⁸. Čia mes bandome pateikti savą Lietuvos istorijos lūžių įžvalgų schemą, dekonstruodami istorinį procesą į tris svarbiausius jo lygmenis – socialinį ir ekonominį, socialinį ir politinį bei socialinį ir kultūrinį. Tokius apmąstymus esame pradėję kartu su A. Kulakausku dar 1987 m. ir pavadinę juos „tranzistoriaus schemas konstravimu“.

³⁷ Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos. Sudarė A. Bumlauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 2002, p. 30–59.

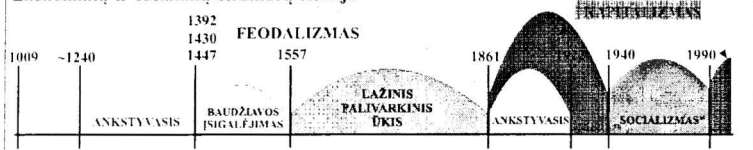
³⁸ Kiaupienė J. Min. veik., p. 31.

³⁶ Kiaupienė J. Min. veik., p. 31.

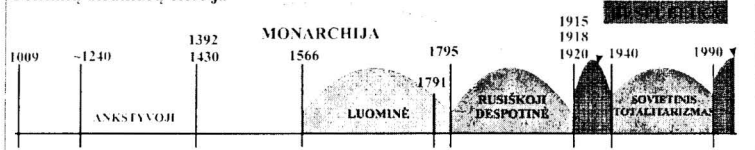
E. Gudavičiaus Lietuvos istorijos modelis

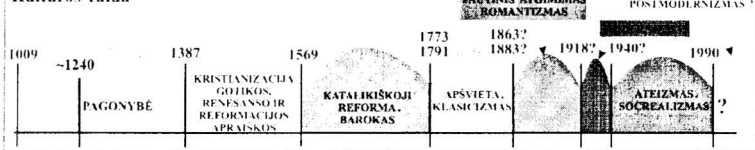
Ekonominių ir socialinių struktūrų istorija

Politinių struktūrų istorija

Kultūros raida

Istoriografijoje sistemiskiau žvelgta tik į socialinį ir ekonominį procesą (jau minėti J. Jurginio, taip pat M. Jučo, V. Merkio ir E. Gudavičiaus darbai). Nors ir tai dėl kapitalizmo raidos yra daug neaiškumų. Sociopolitinėje ir sociokultūrinėje srityse turime tik fragmentinių įžvalgų, o nesvarstomos periodizacijos. Štai kodėl mūsų schemose

daug klausytukų, jas galima laikyti tik darbinėmis hipotetinėmis. Be to, čia nėra vietos plačiau argumentuoti šias schemas. Šiuo atveju mums rūpi kas kita – juk šios schemas parodo, kad XIV–XV amžiaus sandūros, XVI a. vidurio, XVIII a. pabaigos ir XX a. antrojo–trečiojo dešimtmečių permainos yra lūžiai visuose istorinio proceso lyg-

menyse³⁹. Būtent jie ilgam nulėmė Lietuvos vishuomenės pavidalus.

5. Kada prasideda ankstyvieji Naujieji amžiai Lietuvos istorijoje?

Taigi iškyla klausimas, kaip korektiškai įvardyti visuomenės istorijos epochas tarp šių lūžių. Norint tai padaryti, būtina reikia atsizvelgti į periodizacijos regioninio korektiškumo kriterijų. J. Kiaupienė cituoja ne vieną autorių, išvelgiančių nevienodą tų pačių reiškinų chronologiją skirtinguose istoriniuose regionuose. Iš tikrųjų užtenka žvilgtelėti į plūgą ir dvarą (IX a. Frankų valstybėje, XV a. Lietuvoje), į cechus (XI a. Vakaruose, XV–XVI a. sandūroje Lietuvoje) ar į nebetankiantį parapijų tinklą (XIII a. Anglijoje ir Prancūzijoje, XVIII–XIX a. sandūroje Lietuvoje), kad pamatytume, jog Vakarų Europos regionui būdingas periodizacijos modelis sunkiai pritaikomas Lietuvai. Aišku, vilioja gretimų šalių (Lenkijos, Rusijos) istoriografijose pakankamai dažni pavyzdžiai nematyti esminių kokybinių savo šalies istorijos skirtumų nuo Vakarų⁴⁰. Tačiau kam tada istorijos mokslas turi ir kitą svarbų teorinį aspektą – istorinę regioninę tipologiją? Istorinių regionų geografines ribas brėžti lygiai taip pat sudėtinga kaip ir chronologines periodizacijose, bet tipologiniai žemėlapiai yra šių dienų mokslo aktualija⁴¹, o Vidurio Rytų

Europos koncepcija, kurta lenko Oskaro Haleckio⁴² ir vokiečio Wernerio Conze's⁴³ pamažu tampa kasdiene sąvoka⁴⁴. Kaip tik šiame kontekste matytina E. Gudavičiaus integrali civilizacinės istorijos koncepcija, besiremianti nuostata, jog nuo Lietuvos krikšto prasidėjo europėjimo procesas, kurio padarinys buvo Lietuvos pritaipimas prie lotyniškosios Vakarų civilizacijos, kartu ir prie Vidurio Europos. Taigi čia buvo pratęstos ir realizuotos ne tik Z. Ivinskio išvalgos, ši koncepcija koreliuoja su jau minėtais O. Haleckio ir W. Conze's, taip pat kitų žymių vokiečių ir lenkų istorikų Klausio Zernacko, Jerzy'o Kłoczowskio, Henryko Samsonowicziaus darbais. Būtent juose buvo pagrįsta ne tik savarankiško istorinio regiono – Vidurio Rytų Europos, – bet ir LDK priklausymo šiam regionui koncepcija. E. Gudavičiui Lietuvos istorija yra

select bibliography of analytical studies. The Hague–Paris, 1970; Mobilization, center-periphery structures and nation building: A volume in commemoration of Stein Rokkan. Ed. by Per Torsvik. Bergen, 1981; *Rokkan S., Urwin D. W.* Economy. Territory. Identity: Politics of West European Peripheries. London, 1983.

⁴² Halecki O. Limits and Divisions of European History. New York, 1950 (vok.: *Halecki O.* Europa. Grenzen und Gliederung seiner Geschichte. Darmstadt, 1957; lenk.: *Halecki O.* Historia Europy – jej granice i podziały. Lublin, 1994); *Halecki O.* Borderlands of Western Civilization. New York, 1952 (vok.: *Halecki O.* Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Ostmitteleuropas. Salzburg, 1956).

⁴³ Žr.: *Conze W.* Ostmitteleuropa: Von der Spätantike bis zum 18. Jh. München, 1992.

⁴⁴ Žr.: *Kłoczowski J.* Młodsza Europa. Warszawa, 1998; *Historia Europy Środkowo-Wschodniej.* Red. J. Kłoczowski. T. 1–2. Lublin, 2000. Tiesa, kartais anglosaksiškoje istoriografijoje apsieinama ne tik be šiuolaikinės lenkų istoriografijos, bet netgi be Vidurio Europos regionui skirto minėto klasikinio O. Haleckio veikalų anglų kalba. Pavyzdžiui, O. Haleckio darbas neminimas net į apibendrinimą pretenduojančiame L. Johnsono veikale. Žr.: *Johnson L.* Central Europe: Enemies, Neighbours, Friends. New York–Oxford, 1996. Išimtinai, atrodo, laikytinas R. Brague, savo veikale „Ekscentriškoji Europos tapatybė“ (1999; vert. į liet. k. 2001) ne tik atsiremiantis, bet ir įvairiais aspektais plėtojantis O. Haleckio koncepcija.

³⁹ Gal tik XVIII a. pabaigoje socialiniame ir ekonominiame lygmenyje sunku aptikti fundamentalesnių lūžių ir kapitalizmo genezę, bet ir čia iš M. Jučo tyrimų matome baudžiavos irimo pradžių (kaip vėlyvosios senjorijos formavimosi apraiškas) ir 1794 m. sukilimo deklaracijas dėl valstiečių išlaisvinimo.

⁴⁰ Kaip pavyzdį J. Kiaupienė nurodo lenkų išeivijos istoriką Piotrą Wandyczų, kuris laiko baudžiavą neesmingu kriterijumi, skyrusiu Vidurio Rytų Europą nuo kitos Europos (*Kiaupienė J.* Min. veik., p. 32).

⁴¹ „Konceptuali“ Europos žemėlapių klasiku jau laikomas norvegų sociologas Stein Rokkan. Žymiausi jo darbai: *Rokkan S., Saelen K., Warmbrunn J.* Nation-building: A review of recent comparative research and a

jo paties suformuluoto pasaulio istorijos modelio dalis. Taigi nuo unikaliuos LDK istorijos sampratos pereita prie Lietuvos istorijos tipologijos, akcentuojant ne tai, kuo lietuvių kultūra specifiška, bet tai, kas bendra Lietuvos ir Europos kultūrai. Tačiau bendrybių paieška negali priversti prie jokios kitos išvados, kaip tik prie Lietuvos vėlavimo tezės. E. Gudavičiaus nuomone, Lietuva nuo Vytauto laikų priklauso šiam regionui, tačiau kaip vėliausia ir periferiškiausia jos dalis – juk kai kurie procesai čia vėlavo net palyginti su Lenkija (pvz., luominės monarchijos formavimasis, jau nekalbant apie krikštą ir valstybę)⁴⁵. E. Gudavičius į Vidurio Europos konceptą įnešė ir šio regiono santykio su Vakarų Europa, kaip periferijos santykio su centru, mechanizmo modelį, jį pavadinęs „pastumtos kortų kaladės“ dėsniu⁴⁶. Jo esmė yra ta, kad Vakarų Europos idėjų poveikis gana nevėluodamas gali pasireikšti kultūros ir politikos srityje, tačiau idėjos ir teisiniai aktai negali staigiai paskubinti ekonominių-socialinių santykių, o ypač ūkinių ir technologinių išstiegių gausėjimo. Tai dar labiau komplikuoja periferinių regionų istorijos periodizacijos problematiką, o kartu verčia prisiminti formalųjį periodizacijos schemos erdvinio korektiškumo kriterijų.

Taigi regioninė tipologija gali padėti išseiti iš tradicinės istorinės žiūros taško – specifiką akcentuojanti „valstybinė“ periodizacija ir iš visuotinės ar globaliosios istorijos plaukianti susi-

⁴⁵ Tiesa, „vėlavimo“ sąvoka nebūtinai turi neigiamą konotaciją. Kartais su kuo nors nesuspėjus, vėčiau pamąstyti, ar verta vyti. Taip vertintinas religinės „tolerancijos“ ar tiksliau – daugiakonfesiškumas Lietuvoje ir Vidurio Rytų Europoje. Tačiau tokie vertinimai gali atsirasti tik pamačius tokius fenomenus iš ilgų istorinių atstumų. Apie tai plačiau žr.: *Bumblauskas A. Multikonfessionalität des Grossfürstentums Litauen im europäischen Kontext // Litauisches Kulturinstitut. Jahrestagung 2004. Lampertheim, 2005, S. 29–46.*

⁴⁶ *Gudavičius E. Pastumtos kortų kaladės dėsnis // Lietuvos istorijos studijos. 1997, t. 4, p. 35–43.*

kalbėti tariamai padėsianti senovės – Viduramžių – Naujųjų amžių / laikų schema. Juk būtent ši schema tarsi įpareigoja atrasti Viduramžius ir Lietuvos istorijoje. Tiesa, tas įpareigojimas savaime virsta tik rekomendacija, nes „senovės“ sando Lietuvos istorijoje vis tiek nerasime. Tačiau dar svarbiau yra tai, kad pasirinkę minėtą schemą atsisakytume E. Gudavičiaus pagoniškosios civilizacijos – europeizacijos epochų distinkcijos schemos. Juk net formaliai Lietuvai susisaisčius su Europa (1387 m. priėmus krikštą), reikėjo įgyti jos civilizacijai būdingų bruožų. XV–XVI a. Lietuvai bandant pasivyti Europą paaiškėjo, kad ši jau įžengė į kitą epochą – Naujuosius amžius. Nuo XV ir XVI a. sandūros galima kalbėti apie pirmąsias Renesanso įtakas Lietuvoje, tačiau kartu per visą XVI a. čia dar tebevyksta iš esmės ankstyviesiems Viduramžiams būdingas krikščionėjimo procesas bei aukštesiems Viduramžiams būdingas luominės visuomenės formavimasis. Todėl Lietuvai negali būti paviršutiniškai taikoma Vakarų Europos civilizacijos raidos schema. XV–XVI amžius Lietuvoje teisingiau vadinti ne Viduramžiais ar Renesansu, o europėjimo epocha. Šios epochos rezultatas buvo Lietuvos tapsmas integralia Europos visuomenės dalimi. Aišku, iš bėdos po krikšto iki XVI a. vidurio lūžio⁴⁷ būtų galima vartoti minėtą „trumpųjų viduramžių“ (R. Petrauskas) ar „lietuviškųjų viduramžių“⁴⁸ sąvoką. Tačiau kas po tokių „lietuviškųjų viduramžių“? Negi ankstyvieji Naujieji amžiai? Su tik ką susiformavusiais dvarais, tik dabar tampačiais kultūrinėmis institucijomis, su valstiečių baudžiava, artėjančia prie vergovės, su viduramžiniais cechais

⁴⁷ Plg. su J. Kiaupienės cituojamais italų istorikais, siūliusiais sąlygine viduramžių pabaiga LDK laikyti 1569-uosius.

⁴⁸ Tokią sąvoką vartojo Vytautas Kavolis, jos vėlyvąja chronologine riba laikydamas 1528-uosius. Žr.: *Kavolis V. Epochų signatūros. Chicago, 1991, p. 17–20.*

miestuose, su vienaluome luominės monarchijos atmaina – bajorų respublika virtusia anarchija, be manufaktūrų ir samdomojo darbo, be ryškesnio miestiečių luomo, be luomų suspendavimo ir absoliutinės monarchijos – nebent su „dvarų absoliutizmu“, be užbaigtos vidinės kristianizacijos etc., etc. Tačiau, be viso to ar su visu tuo, kas ją skiria nuo ankstyvųjų Naujųjų amžių „maksimaliame“ regione – Anglijoje, Olandijoje, Prancūzijoje. Tačiau Lietuva gyvena kitu ritmu. Ji ir toliau, kaip visa Vidurio Europa, lieka Vakarų pasaulio periferija. Cechai Lietuvoje pradėjo rasti tik XV a. pabaigoje, o prie manufaktūrų prieita tik XVIII a. 1566 m. galiausiai įžengusi į luominės monarchijos santvarką, visą vėlesnę epochą bus „bajorų respublika“ – veltui joje ieškotume absoliutizmo požymių. Vakaruose plėtojami gamtos mokslai, daromi technikos išradimai, kuriama Naujųjų amžių filosofija, o Lietuvoje iš esmės tenkinamasi scholastine, tiesa, katalikiškosios Reformos atnaujinta teologija, filosofija, logika ir retorika.

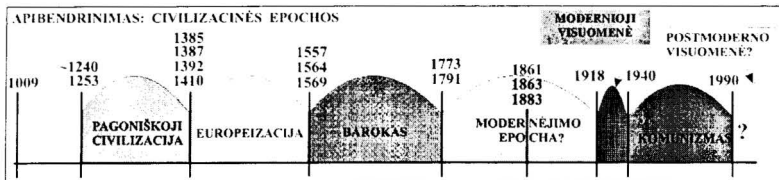
Visi šie dalykai laikyti kokybiniais skirtumais, todėl naujajai modernizacijos pradžią verčiau sieti su kitu – XVIII a. pabaigos lūžiu, o ypač Gegužės 3-iosios konstitucija. Konstitucijoje skelbiamas sosto paveldėjimo principas Europos ir pasaulio kontekste gali atrodyti anachronizmas (juk pasaulis kaip tik šiuo metu pradėjo naikinti absoliutizmą), tačiau, nepaisant to, Lenkijos ir Lietuvos Konstitucija skelbia, kad paveldimas monarchas yra tiktai tautos valios reiškinys. Tačiau kuriama ne absoliutinė, o konstitucinė monarchija. Šiuo aspektu ši Konstitucija lygiavosi į Anglijos prieš šimtmetį įvestą santvarką, tik neįformintą rašytinėje konstitucijoje. Lenkijos ir Lietuvos reformatoriai tiesiogiai rėmėsi revoliucine Prancūzijos mintimi: pirmieji Konstitucijos apmatai parašyti pagal 1789 m. priimtą Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją. Ir nors Gegužės 3-iosios konstitucija buvo priimta vėliau nei 1787 m. JAV Konstitucija, ji vis dėlto

keliais mėnesiais aplenkė Prancūzijos Konstituciją ir tapo pirmąją Europos rašytine konstitucija. Visa tai leistų sakyti, kad Gegužės 3-iosios konstitucija – jau ne ankstyvųjų, o tikrų Naujųjų amžių pradžia. Tačiau antra vertus, galėtume sakyti, kad Lenkijos ir Lietuvos santvarka tik dabar „pasivijo“ vėlyvųjų Viduramžių Vakarų Europos šalis, kuriose jau XIV a. buvo susiformavęs trečiasis luomas – miestiečių, atstovaujamas luominiuose parlamenteuose. XVII–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos valstybės santvarka – tai vienaluomė luominės monarchijos atmaina, o Gegužės 3-iosios konstitucija suformavo dvi-luomę (bajorų ir miestiečių) monarchiją, turinčią konstituciją. Bet ar šiuo teiginiu nenuvertiname Konstitucijos? Priešingai, tokia išvada tik rodo, kaip sudėtinga vėluojančių visuomenių reformatoriams orientuotis į pažangiąją politinę mintį ir vykdyti visuomenės gyvenimo pertvarką. Todėl, jeigu ieškotume ankstyvųjų Naujųjų amžių, tai būtų Gegužės 3-iosios konstituciją reikėtų laikyti jų, o kartu Apšvietos epochos pradžia. Tačiau kaip vadinti epochą tarp XVI a. vidurio ir XVIII a. pabaigos lūžiu? Socialinės integraliosios istorijos požiūriu, taip klausimas dar nebuvo keltas.

6. Ar laikytinas Barokas civilizacine epocha?

Čia svarstyti dalykai paskatino mus XVI a. pab. – XVIII a. pab. epochą pavadinti Baroku⁴⁹, analogiška ne tik kultūros, bet ir ankstyvųjų Naujųjų amžių visuomenės istorijai taikomoms Renesanso ir Apšvietos sąvokoms. Aišku, suvokiame, kad tai kelia daug problemų, nes įprasta šią sąvoką taikyti meno, geriausiu atveju – kultūros istorijai.

⁴⁹ *Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 276–431.*

Integralia Vidurio Europos, kartu ir lotyniškosios Vakarų civilizacijos dalimi Lietuva tapo XVI a. viduryje. Tačiau kol Lietuva išėjo europinės civilizacijos pradžiamokslį, Vakarai žengė toliau. Nuo Renesanso, išplitusio po visą lotyniškąją Europą XVI a., per du vėlesnius amžius Vakarai pasiekė Apšvietą. Šioje epochoje įveiktas ilgas kelias nuo vandens ir vėjo malūnų iki Jameso Watto garo variklio, nuo manufaktūrų – iki fabrikų, nuo luominės monarchijos per absoliutizmą – iki konstitucinės monarchijos ir respublikos, nuo Viduramžių Dievo idėjos ir scholastikos – iki švietėjiško skepticizmo, racionalizmo ir dvasinės sekuliarizacijos. Būtent epochą, kuriai būdingi šie požymiai, epochą nuo Reformacijos XVI a. pradžioje iki Didžiosios Prancūzijos revoliucijos XVIII a. pabaigoje, paprastai ir vadiname ankstyvaisiais Naujaisiais amžiais ar laikais. Būtent čia – tikrųjų Naujųjų amžių ir šiuolaikinio pasaulio ištakos: užtenka paminėti šios epochos pradžioje Mikalojaus Koperniko suformuluotą naują visatos sampratą ir Williama Shakespeare'o kūrybą, kuri iki šiol laikoma ne tik dramaturgijos, bet ir apskritai žmogaus dvasinių paieškų vaidavimo kanonu.

Vis dėlto dinamiškoji, į Apšvietą einanti ankstyvųjų Naujųjų amžių Europa – tai Anglija, Olandija, iš dalies Prancūzija – šalys prie Lamanšo sąsiaurio, kur po didžiųjų geografinių atradimų iš Viduržemio jūros pakraščių persikėlė prekybos ir ūkio centrai. Didieji mokslo ir technikos laimėjimai buvo tiesiogiai susiję su ekonomikos ir karybos pažanga – šios srities pažanga ypač

akivaizdžiai rodo mažos Olandijos, XVII a. sugebėjusios kariauti su Anglija ir net įkurti kolonijas Indonezijoje bei Kinijoje, istorija. Paprastai būtent pagal šio regiono istoriją Apšvietos epocha datuojama 1600–1790 – taigi Apšvieta iš esmės apima antrąjį po Renesanso ankstyvųjų Naujųjų amžių tarpinį. Tačiau kodėl tada beveik tokiu pačiu laikotarpiu – 1600–1770 – apibrėžiama ir Baroko chronologija?⁵⁰ Gal čia turima galvoje tik meno epocha? Iš tikrųjų ispaniškos-portugališkos kilmės žodžiu *barocco* (pirmą kartą užrašytu 1531 m.) iš pradžių buvo vadinamas netaisyklingos formos ypač spindintis perlas; vėliau šis žodis ėmė reikšti Romos katalikų bažnyčios ir jėzuitų suformuotą meno stilių. Dabartinėje literatūroje šis terminas pradedamas taikyti identifikuojant plačią tam tikros pasaulio dalies pokyčių panoramą, pradedant kultūra ir politika, baigiant ūkiu, visuomene ir mentalitetu⁵¹. Todėl minėtą paradoksalų Apšvietos ir Baroko sutapatinimą galima išaiškinti tik padarius prielaidą, kad Vakarų Europos civilizacija nebuvo vientisa. Juk buvo į civilizacinį sąstingį patekusios katalikiškosios Italija, Ispanija, Portugalija, taip pat Flandrija, Bavarija ir Austrija. Atrodo, kad būtent visų pirmųjų visuomenių istorijai pradedama taikyti Baroko sąvoka. Tiesa,

⁵⁰ Pavyzdžiui, Rüdiger Lorenz. Barock (1600–1770) [interaktyvus]. [Žiūrėta 2006 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.pinselpark.de/geschichte/spezif/literatur/epochen/1600_barock.html> (Letzter Update: 12 03 2004)

⁵¹ Plg. Angoulvent A. L. Baroko dvasia. Vilnius, 2005.

šio regiono dvarų kultūra veikė ir Vakarų Europą, ypač Anglijos ir Prancūzijos absoliutinių monarchų dvarus. Ribos tarp šių dviejų Europų nubrėžiamos sunkiai. Vis dėlto ryškėja tendencija – kuo anksčiau į XVII a. ir kuo toliau nuo miestietiškosios ir protestantiškosios Europos į katalikišką ir feodalinę Europą, tuo labiau kalbama apie Baroką kaip civilizacinę, o ne tik kaip apie kultūrinę epochą. Lotynų Amerikos šalių XVII–XVIII a. istorijos atžvilgiu „Baroko visuomenės“ sąvoka pasitaiko vis dažniau⁵².

Jeigu lyginsime Lietuvą su Anglija ir Olandija, tai pagal svarbiausius lyginamuosius požymius gali susidaryti įspūdis, kad Lietuva ir Vakarų civilizacija XVI–XVIII a. – skirtingi pasauliai. Tačiau užtenka žvilgtelti į Lietuvos barokines bažnyčias, kad pamatytume jungtį su Vakarų civilizacijos dalimi – su barokine Europa.

Kodėl šios sąvokos negalėtume taikyti Lietuvos istorijoje ne tik meno ir kultūros, bet ir civilizacinei epochai apibūdinti? 1569 m. į Lietuvą atvyko jėzuitai ir 1579 m. įkūrė Vilniaus universitetą. Barokinė Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos bažnyčia pradėta statyti 1586 m., o barokinės architektūros manifestu paprastai laikoma Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčia – 1604 m. Baroko menas, jėzuitai ir Vilniaus universitetas – svarbiausi epochos kultūros dėmenys. Jie atėjo į Lietuvą visai nevēluodami. Tiesa, gali susidaryti įspūdis, kad labai ankstinaime Baroko epochos pradžia – juk 1569 m. tik pasirodo Baroko kultūros šaukliai jėzuitai. Tai neatitiktų formalaus periodizavimo pagal reiškinų genezės ir jų dominavimo distinkciją kriterijaus. Tačiau jeigu Baroko kultūros pradžia vēlintume, kaip tada pavadintume epochą tarp vēlesnės Baroko epochos

pradžios (pvz., XVII a. pradžia) ir XVI a. vidurio lūžio? Net jeigu ir surastume pavadinimą, tai nesugebėtume pagrįsti XVII a. pradžios kaip lūžio visuose istorinio proceso lygmenyse. Be to, tokia trumpa epocha vargu ar atitiktų formalųjį periodizacijos tikslingų proporcijų kriterijų. Atkreiptinas dėmesys, kad Baroko, kaip meno istorijos, sampratos kūrėjas ir klasikas Heinrichas Wölflinas jį kildino giliai iš XVI amžiaus⁵³, o kultūros istorijos požiūriu beveik visi tyrinėtojai pabrėžia Baroko, Kontreformacijos ir katalikiškosios Reformos ryšį. Štai kodėl kai kada Baroko epocha Vakaruose pradedama net 1570-aisiais metais⁵⁴. Tokiu atveju visiškai priartėjame prie Baroko epochos Lietuvoje pradžios siejimo su XVI a. vidurio lūžiu ir hipotetinių sąsajų su 1566 m. įsigalėjusia luomine bajorų santvarka ir valakų reformos suformuotu lažiniu-palivarkiniu ūkiu. Tai daro prasmingas „barokinės santvarkos“ ir „barokinio ūkio“ sąvokas.

Paskutiniai „gryno“ Baroko architektūros paminklai – vēlyvieji architekto Jono Kristupo Glaubico kūriniai, pavyzdžiui, Vilniaus bazilijonų vienuolyno vartai (1761). Baroką pamažu keitė Klasicizmas, tačiau šis stilius suklestėjo tik pačioje XVIII a. pabaigoje. Net klasicistinė Vilniaus katedra papuošta barokinėmis Tomo Rigo skulptūromis. Antano Tyzenhauzo reformos (1767), Pauliaus Ksavero Bžostovskio įkurta Paulavos respublika (1769), jėzuitų ordino panaikinimas ir Edukacinės komisijos sukūrimas (1773) – šie įvykiai ženklina Baroko saulėlydį ir Apšvietos genezę. Barokinę santvarką ar epo-

⁵³ Wölflin H. Renaissance und Barock. München, 1888. Naudojames naujaisiu rusišku leidimu: Вельфлин Г. Ренессанс и барокко: Исследование сущности и становления стиля барокко в Италии. Санкт-Петербург, 2004, с. 55.

⁵⁴ Der Barock [interaktyvus]. [Žiūrėta 2006 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.lge.lu/site/branch/all/barock.pdf>>

⁵² William B. Taylor. History 8A: Colonial Latin America. Lecture 17 October 26, 2006: Baroque Culture and Society [interaktyvus]. [Žiūrėta 2006 m. liepos 1 d.]. Prieiga per internetą: <<http://history.berkeley.edu/faculty/Taylor/H8A/lectures/lecture17/index.html>>

chą ryžtingai pabandė keisti tik Gegužės 3-iosios konstitucijos autoriai.

Taigi, atrinkdami ir grupuodami XVI a. vidurio ir XVIII a. pabaigos cezūras, ieškodami epochinių kvintesencijų įvairiose socialinio gyvenimo srityse bei integralaus periodizacijos modelio, neapsieisime be Baroko kaip civilizacinės epochos sąvokos, o daugelyje 1569–1791 m. socialinio gyvenimo fenomenų galime fiksuoti „barokinės visuomenės“ išraiškas. Aišku, tam tikru aspektu galėtume Baroką laikyti periferine ankstyvųjų Naujųjų amžių „laida“, nes barokinės Vidurio Europos neįmanoma įsivaizduoti be Vakarų poveikio. Tačiau tikroji ankstyvųjų Naujųjų amžių pobūdžio modernizacija į Lietuvą atėjo tik XVIII a. pabaigoje – su Gegužės 3-iosios konstitucija.

7. Išvados

Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai ilgai rėmėsi vienu pagrindiniu veiksmu. Senojoje politinėje istorijoje juo tapo valstybė, valstybingumo raida, senojoje kultūros istorijoje – kultūrinių epochų sklaida. Apskritai teorinį mąstymą ignoruojančioje mūsų istoriografijos tradicijoje periodizacijos modeliams, kaip ir istorinių procesų komparatyvistikai laike ir erdvėje, skirta nepakankamai dėmesio.

Politinės (įvykinės) istorijos periodizacinis modelis išlaikė savo patvarumą nuo Augusto Ludwigo Schlözerio laikų iki A. Šapokos redaguotos „Lietuvos istorijos“. Maža to – į valstybingumo istoriją orientuotos dabartinės Lietuvos istorijos sintezės savo siūlomais periodizacijos modeliais nesiskiria nuo savo pirmtakių. Tačiau svarbiausias šių periodizacijos modelių bruožas – jų nepalyginamumas – jie neleidžia surasti Lietuvai vietos Europos ir pasaulio istorijoje. XIX a. Lietuvos kultūros istorijos siūlė įvairių Lietuvos istorijos ir jos „aukso amžiaus“ traktuočių (pvz., S. Daukanto, J. Jaroszewicziaus

darbai), tačiau Lietuvos istorijos periodizacija ir čia neįgijo „visuomenių palyginamumo“ matmens.

Tarpukariu Z. Ivinskis pradėjo nuosekliai formuoti krikščioniškojo eurocentrizmo koncepciją, besiremiančią teiginiu, kad Lietuvos visuomenė bei kultūra yra vėluojantis europinis reiškinys ir kad kristianizacija yra esmingas Lietuvos istorijos procesas, rodantis civilizacijos plėtrą. Siekis matyti Lietuvos istoriją kaip visuomenės istoriją ir paaiškina, kodėl būtent Z. Ivinskis pirmasis pradėjo reflektuoti tyrinėti Lietuvos periodizacijos klausimus.

Sovietinė Lietuvos istoriografija negalėjo sukonstruoti nuoseklaus visuomenės periodizacinio modelio: Lietuvos istorija buvo brukama į Rusijos istorijos modelį (civilizacinių tipologijų požiūriu gretinama su kitu regionu), o epochinių reiškinių vertinimai neišlaikė vientisumo net toje pačioje knygoje (pvz.: J. Jurginis, I. Lukšaitė. Lietuvos kultūros istorijos bruožai: feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus. Vilnius, 1981).

Norėdami surasti priimtą Lietuvos visuomenės raidos periodizacinį modelį, turime ne tik kūrybiškai pasinaudoti šiandieninės socialinės istorijos teorine mintimi, integralios periodizacijos pamatiniais principais, kruopščiai fiksuoti svarbiausius lūžius įvairiuose istorinio proceso lygmenyse, bet ir, remdamiesi regionine tipologija, ieškoti alternatyvos visuotinės istorijos periodizacijos schemai senovė–Viduramžiai–Naujieji laikai. Priešingu atveju, derinant savo istorijos periodizaciją prie „Europos laiko“, atsiranda tam tikrų prieštaravimų, tiek istoriografinių (nepakankamai integraliai įvertiname įvairias istoriografines įžvalgas), tiek komparatyvistinių (sąlyginai nedidelis regioninės tipologizacijos įdirbis mūsų istoriografijoje). Todėl gali paaiškėti, kad ankstyvųjų Naujųjų amžių pradžios paieškos Lietuvos istorijoje, sugretinus tuometines Europos vakarų bei Lietuvos visuomenes, išskiriant kelias anks-

tyvųjų Naujųjų amžių pradžios Vakaruose požiūrių grupes, nėra vaisingos.

Iš XVI–XVIII epochinių-periodizacinių segmentų (ankstyvieji Naujieji laikai, Renesansas, Barokas, Apšvieta) pirmenybė teiktina Barokui, kaip Lietuvos istorijos civilizacinei epochai, kurios metu Lietuva pritapo prie Baroko Europos.

Aptariant 1569–1795 m. Lietuvos istorijos pamatinės cezūras įvairiuose istorinio proceso lygmenyse, atrodo, darosi prasminga vartoti „barokinės santvarkos“, „barokinio ūkio“ ir „barokinės visuomenės“ sąvokas, o tai koreguoja į socialinę istoriją orientuotą Lietuvos istorijos periodizaciją.

THE PERIODISATION OF LITHUANIAN HISTORY IN THE CONTEXT OF SOCIAL HISTORY

Alfredas Bumblauskas

Summary

The article reviews periodization models of Lithuanian history that are based on the history of politics and culture. A discussion about the periodization of the history of Lithuania is also renewed and the insights into periodization that are considered to be up-and-coming are given in the article. In the 20th century historiography of Lithuania such insights are found in the works of famous historians Z. Ivinskis, J. Jurginis and E. Gudavičius. Realizing limitations of the history of politics and culture, attempts are made to formulate the appropriate assumptions for the creation of a periodization model of the development of Lithuanian society on the basis of the insights of the historians mentioned above and on certain theoretical principles of creation of periodization models related to the integral social German history. Such concepts, related to the political, cultural and social history, as the Middle Ages, the Early New Ages, the Renaissance,

Baroque, the Age of Enlightenment are under discussion in the article, the optimal approach to the periodization of the Early history of Lithuania (1009–1795) from the point of view of the history of society is being searched for. The article deals with the question of what is peculiar about the problems of periodization from the point of view of the social history. Questions and arguments concerning the beginning of the Early New Ages in the history of Lithuania and the attitude towards Baroque as the civilization epoch of Lithuanian history help to ground the tripartite periodization of the Early history of Lithuania (1009–1795): the epoch of Paganism (1009–1387), the epoch of Europeanization (1387–1569), the epoch of Baroque. Arguments of political, cultural and economic development are regarded as basic in the article and the development of Lithuanian society is viewed as the integral part of this periodization.

*Įteikta 2006 06 09
Priimta spaudai 2006 06 22*